

748 (75) ס' הולקא
כרוק דן אייון
ז"ל א"ל א"ל
ג' י"א. י"ג 2007

חד חידה חידתית: להבארת משפט אחד ב'בדרך' לש"י עגנון*

אברהם הולץ

בחלק השני שבקובץ מסותיו 'הרופא המדומה'¹, המכונה 'אשכנז: החוויה היהודית-גרמנית בכתבי עגנון', מציג דן מירון מסכת סינופטית מקיפה ומעמיקה על היוזקותו מרובת הממדים של עגנון ליהודי אשכנז-גרמניה וליהדותם. התייחסותו זאת הייתה פרשה ערכית מכריעה ודומיננטית בתולדות חייו של עגנון כמו במכלול כתביו. בפרק זה נסקרות, נדונות ונבדקות, מבחינות מגוונות ומכוונות, הדמויות היהודיות והנוכריות המגלמות דמויות ביצירותיו של עגנון על תקופותיהן ועל צורותיהן הרבות והשונות הנוגעות במישרין ובעקיפין בנושא הנקוב.² הסיפורים נבחנים ונבדקים הן לגופם כמארגים אמנותיים עצמאיים הן כחוליות מקרינות ומאירות על התמה המלכדת,

* בעקבות מחקרי בכתבי עגנון נתבהר לי הצורך לחדש מונח עברי ל'אנוטציה'. אין כאן המקום לעמוד על הפנים התאורטיים והמעשיים שבסוגה אקסגטית זו. במקום אחר הארכתי באלה (א' הולץ, 'הבארים בדרך: לחקר "חבריו" של יצחק קומר', בתוך: י' בראל, י' שוורץ ות"ס הס [עורכים], בין ספרות לחברה – עיונים בתרבות העברית החדשה: מאמרים מוגשים לגרשון שקד, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר, 2000, עמ' 181-188, ובייחוד עמ' 185 הערה 1). לצורה שמנית (annotation) אני מציע את השם הַבְּאָר, לשם הפעולה (annotating) – הַבְּאָרָה, לצורה הפועלית (to annotate) – לְהַבְּאִיר, ולצורה הסבילה (annotated) – מובאר. למתעניינים בסוגיה זו אני מציע את הדיונים האלה: D. C. Greetham, *Textual Scholarship*, New York: Garland Publishing, 1992, pp. 368-370; S. A. Barney (ed.), *Annotation and Its Texts*, New York: Oxford University Press, 1991. היצירה 'בדרך' פורסמה בפעם הראשונה ב'הארץ' ב-17 בספטמבר 1944, ואחר כך נכללה בכל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, י' (סמוך ונראה: סיפורים וספר המעשים), ירושלים-תל-אביב: שוקן, 1951, עמ' 211-220, וכנ"ל כרך ו' במהדורת 1953, ובכל המהדורות שלאחריה עד להוצאה החדשה: סמוך ונראה: סיפורים וספר המעשים, ירושלים-תל-אביב: שוקן, 1998, עמ' 176-183. 1 ד' מירון, 'אשכנז: החוויה היהודית-גרמנית בכתבי עגנון', בתוך: הרופא המדומה: עיונים בסיפורת היהודית הקלאסית, כרך ד, חלק ב, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ' 237-306, בסוף המחקר רשומים התאריכים (1979, 1989, 1993). 2 לדיונים אחרים ב'בדרך' ראו: י' בהט, ש"י עגנון-חיים הזו: עיוני מקרא, חיפה: יובל, 1962; הנ"ל, 'ראש השנה ושבת שובה ביצירתו', שם, עמ' 125-132, ובעיקר עמ' 126-127; A. Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1968, pp. 333-335; המעשים "לש"י עגנון", הספרות, 14 (אפריל 1973), כרך ד, חוברת 2, עמ' 298-333, ובעיקר 3.4.1 (יסודות הלכתיים ומנהגים דתיים), עמ' 310-312; מלכה שקד, הקמט שבעור הרקיע: קשרי

המורכבת והמתפענחת קמעה-קמעה. לפי עיוני האמורים של מירון יש במרקם הספרותי הזה כדי להעמידנו על דקויות פסיכואנליטיות-פסיכולוגיות הנוגעות לסופר, למספר ולמסופר. כמו כן עולות ומשתקפות בנגלה ובנסתר מגמות ונטיות אקסילוגיות, היסטור-ריוסופיות ותאולוגיות. הבדיקות והמסקנות מוצגות בבהירות, בהחלטיות ובהרהבת עוז. מובן מאליו שבמסגרת כוללנית זו מיועד מקום מכובד לסיפור 'בדרך'.³ לאור דבריו של מירון ובעקבותיהם מן הכורח לשוב ולבדוק היטב את הטקסט של סיפור מיוחד זה על כל הכתוב בו כדי לקבוע את מקורותיהם ואת אמינותם ההיסטורית של המנהגים 'המוזרים' פחות או 'השונים' יותר הרשומים בו, של הקביעות הפולקלוריות המסורות בו לרוב ושל התיאורים שבכל חלקיו. כעת אני משלים מחקר שמימתו להבאיר את הסיפור 'בדרך' ולתעדו על-פי כתבים ימי-ביניים שעמדו לו לעגנון ושנשתבצו בשתייה ובערפיה של יצירה סגולית זו. מלבד זה יש בבירוריו של מירון להעמידנו על חיוניותו של מפעל או מכון שייכן מהדורות מובארות ומאוררות של כתבי עגנון אם לתדריכים וכלי עזר לקוראים הרחוקים מהמציאות המרחביות, החברתיות והלשוניות המשתקפות ביצירותיו, אם לחומר הכנה לתכנה מקיפה בפואטיקה של המובאה והרפרור המשתקף בהרבה או במעט בכל ספר וספר משלו,⁴ ואם לנדבכי יסוד להתקנת ביוגרפיה ספרותית שמתמקדת באמנותו, באומנותו וביצירתיותו של עגנון על-פי הסיפורת המבדית כמו על-פי כתביו ההיסטוריים והכמו-היסטוריים, האוטוביוגרפיים לסוגיהם והאנתולוגיים בכל גילוייהם ועיצוביהם.⁵

כאן אדגים את הדברים בהתמקדות במשפט אחד מתוך 'בדרך'. בהקשרה הנרטיבי אין פסקה זו אלא פרט אחד בסעיף ארוך שפותח בתיבות 'המבדיל בין ישראל לעמים, נחזור

קשרים ביצירת ש"י עגנון, ירושלים: מאגנס, 2000, בעיקר פרק ב ('בעיית יום הכיפורים ופתרונה ביצירת עגנון'), עמ' 28-40.

3 להתבוננות הצמודה ב'בדרך' ראו מירון (לעיל הערה 1), עמ' 245-256.

4 בנושא זה ראו: H. Meyer, *The Poetics of Quotation in the European Novel* (trans. by T. & Y. Ziolkowski), Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968, עמ' 3-22, ואת החלק השני על התפתחותה של אמנות הציטוט בגרמניה.

5 לביוגרפיה החדשה ראו את המסה המסכמת של: L. Edel, 'Literature and Biography', in: J. Thorpe (ed.), *Relations of Literary Study: Essays on Interdisciplinary Contributions*, idem, ובספר: New York: Modern Language Association of America, 1967, pp. 57-72; P. M. Kendall, *The Art of Biography*, New York: Norton, 1965, pp. 133-146. לביקורת משנתו ומפעלו של אידל ראו: *Writing Live: Principia Biographicas*, New York: Norton, 1984; כן המקום להוסיף שרק בזכות מחקרו המונומנטלי, השיטתי והיסודי של דן לאור, ש"י עגנון: ביוגרפיה, ירושלים-תל-אביב: שוקן, 1998, אפשר לפתוח במחקרי הכשרה לתולדות 'הארס-פואטיקה' של עגנון להלכה ולמעשה. הסיפור 'בדרך' נדון במחקרו של לאור בהקשר הכרונולוגי של שנת היצירה. בעמוד 362 מטעים לאור שאת השפעות השואה 'העדיף [עגנון] לתעל לסיפור קטן בשם "בדרך" שפורסם בהארץ של ערב ראש השנה תש"ה [...] המסע במרחב הופך איפוא למסע בזמן והשמועות שקלט עגנון על גורלן [של] קהילות ישראל בימי מלחמת העולם השנייה, בעיקר בשנה החמישית למלחמה, משתלבות בזכר הגזירות והרדיפות של יהודי אשכנז בתקופת

למנהגים של ישראל⁶, ובא להראות את מנהגיה המיוחדים של העדה הקהילה שהמספר בא אליה כליל ראש השנה.

ובכן אנו קוראים: 'ומיטב שעשויעיהם'⁷ (של אנשי הקהילה) אתם מבלה המספר את הימים הנוראים] בסעודה של מצוה לחוד חידות של דינים, כגון היאך מצינו וכו"⁸. נדמה כי לקורא דעתה, ושמא גם לקורא הנמען הראשוני דאז – לפני כשישים שנה – המשפט בעיקרו הוא חידתי. המונח 'סעודה של מצוה' ודאי נהיר יותר, אם כי אינו מפורט ואינו מוסבר. וכן הצירוף 'לחוד חידות' המזכיר את הפסוק ביחזקאל יז, ב: 'בן אדם חוד חידה ומשל משל אל בית ישראל', וידועים לנו סוגים שונים של חידות⁹, אך 'חידות של דינים' מה הן? אף התוספת 'היאך מצינו'¹⁰ שנועדה כביכול להדגים ולהסביר את הפסקה הקודמת, אינה אלא מוסיפה את שלה לחידתיות. המשפט מסתיים בקיצור התיבה 'וכו'; אף תיבה זו 'וכליה' מותירה את הקורא נבוך ותמה כי על-פי הכתוב הנתון נבצר ממנו להכריע אם המילה מוסבת על 'היאך מצינו', ויש אפוא להשלים את הטקסט במקור

מסעי הצלב. כמו טשרניחובסקי לפניו, שחיבר בעיצומה של מלחמת העולם השנייה את בלדות וורמייזא, פנה גם עגנון אל הטבח שנעשה בתקופת ימי הביניים והשתמש בו כדימוי להשמדה ההמונית בזמן הזה. הארה מפרה זו והשוואה עתירת כיווני עיון ובדיקה זו מאלצות אותנו לבדוק בדיקה מחודשת במקורות ההיסטוריים על וורמייזא בפרט ועל יהדות אשכנז בכלל, ועל השתזרותם והשתקפותם המיוחדות של אותם מקורות ביצירותיהם של טשרניחובסקי ועגנון.

6 כמהדורות הראשונות של 'בדרך' מעמ' 218-220, ובמהדורת 1998 מעמ' 181-183. מניית המנהגים המיוחדים, שהם תוצר ישיר של 'הגזירות' שפקרו את היישובים] היהודים, מתחילה ברף הקודם לנ"ל.

7 שמא מהדהדים כאן דברי גידמן במחקרו היסודי והידוע: 'לעומת זה [תיאור המינות והפריצות בקרב תושבי צרפת וגרמניה בימי הביניים] היו בישראל או ישיבות התורה סמל השקידה התמידית, אשר גם כלילה לא נתנה דמי להלומדים שם, סמל הצניעות והגזירות מכל שמחות החיים, והכל מאהבת התורה, כי התורה רק היא היתה להם למקור חיים ובה מצאו גם תענוגיהם לנפשם [...]. התורה היתה מטרתם בחיים וגם השעשועים שהרשו להם לפעמים נסבו רק על ענייני תורה. אחד מבחורי הישיבה היה קורא איזה פסוק, וכמעט השלימהו, נדרש השני לאמר תיכף פסוק אחר המתחיל באות האחרונה של הפסוק הראשון. הן אמנם גם שעשועים אחרים, כריקוד ומרוצה, שחוק ופספסין, בכדורים, כאגוזים ובגורלות לא זרו להם, אבל בהם השתעשעו רק הנערים והנשים. ההליכה במוטות ארוכים, הקשורים אל הרגלים (Stelzen) נחשב למעשה "ליצנים". מ' גידעמאן, ספר התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים (תרגם א"ש פריעדבערג), א, ורשה: אחיאסף, 1896-1899, עמ' 43. השוואה גם: שם, ג, עמ' 69, וגם עמ' 112-113.

8 'סמוך ונראה', עמ' 219, 'סמוך ונראה', עמ' 182 במהדורות הנ"ל.

9 בנושא זה ראו, למשל: דן פגיס, על סוד חתום: לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים: מאגנס, תשמ"ו, ובפרט פרק א' ('החתום והמחקר'). שם בעמ' 17, הערה 11, אכן מוזכרים מחקריו של פרופ' יהודה רצהבי בשירי חידה הלכתיים בקרב יהדות תימן, ואולם אלו כולם מנוסחים בשירים, ואילו החידות 'האשכנזיות' נתחברו, כמו שיוכח להלן, בפרוזה.

10 הצורה המובאת כאן 'היאך' נדירה מאוד, נמצאת במדרש תנחומא, תולדות, סעיף יח: 'אמר ר' חייא בר אבא (היאך) [היכן] מצינו שנקרא הקב"ה לבן של ישראל? מן המקרא הזה (תהלים עג, כו) צור לבכי וחלקי אלהים לעולם'. הצורה השכיחה יותר היא 'היכן מצינו', כלומר 'איפה מצאנו?' (מדרש תנחומא]מהדורת ש' באבערן, וילנה: ראם, 1885, עמ' 137).

הפותח בשאלה 'היאך מצינו', או שמא מוסבת היא על 'מיטב השעשועים', כלומר יש להשלים את החסר בדוגמאות אחרות של השתעשעות בצורות חידות אחרות. ואכן אין פתרון מכריע וחד-משמעי, ושתי האפשרויות ייתכנו, ואפשר להבהיר על-פי מקורות בני זמנם ובני מקומם של אנשי הקהילה האשכנזים הביניים שנודמנו לן למספר בדרך. שני הקטעים המובאים להלן כדי להדגים את החידות הפותחות ב'היאך' או 'בהיכן מצינו', שבהן השתעשעו בסעודות מצווה, מועתקים מ'לקט יושר', עמ' 103-104:11

והיה מנהגו [של הרב ישראל איסרליין] כשהוא צלול היה מזמן אליו כל הבחורים, ומקצת בעלי בתים ביום ראשון של שבועות וביום אחרון של פסח ובפורים כשאכלו סעודתם, ומקצתם אינם מברכים בהמ"ז [ברכת המזון] בביתם.¹² וכשיושבים על השלחן אמר להם חודו חידתי, היאך מצינו ביצה שתנגלת פרח'ה על האילן והפילה ממנו תפוח, התפוח אסור, ואם הפילה ממנה ביצה התפוח והביצה מותרין[?], וזהו פתרונו, כגון שנפל התפוח בין השמשות שהוא ספק לילה, ואסור משום מחובר, אבל כשילדה ביצה בודאי יום הוא ושניהם מותרין בלילה [...]. משום דכל דבר שתשמישו ביום נולד ביום והתרנגול אינו משמש בלילה¹³ [...] לפ"א [לפעם אחרת] אמר היכן מצינו מלאכה שעושה כיו"ט [ביום טוב] חייב מלקות עליה, ובשבת אותה למלאכה מותרת לעשותה לכתחלה[?], וזהו פתרונו

11 ראו: לקט יושר לר' יוסף ב"ר משה כולל מנהגים, פסקי הלכות ותשובות של רבי הגאון בעל תרומת הדשן, חלק 'אורח חיים', ברלין: מקיצי נרדמים, 1903. הרפסה ראשונה על-פי כתב יד מינכן מאת יעקב פריימאן. על ר' יוסף בן משה (1423-1490) ראו: לקט יושר, שם, עמ' XI-VIII, ועל הרב ישראל בן פתחיה איסרליין (1390-1460) ראו: שם, עמ' XXXIX-XXXVII. על יעקב פריימאן (1866-1937), ראו: Freimann Family' [EJ] – *Encyclopedia Judaica*, pp. 137-138. בנו של יצחק מאיר פריימן היה אהרן פריימן (1871-1948), ובן אחיו וחתנו היה יעקב פריימן. על אהרן פריימן ועגנון ראו: לאור (לעיל הערה 5), עמ' 141, 149-150. כמו שיוכח במחקרי, 'לקט יושר' שימש לו לעגנון מקור מהימן לפרטים רבים ב'בדרך'.

12 גידמן (לעיל הערה 7), ב, עמ' 69. הנ"ל מזכיר שלושה מנהגים שנהגו מהרי"ל עם תלמידיו כשהסבו על שולחנו: (1) לאחר שקידש על היין בשבת נתן לכל בחור לטעום מכוס הברכה; (2) המנהג הרשום כאן בקשר לשבועות, פסח ופורים; (3) המנהג שיובא להלן הקשור בחנוכה. על-פי המקורות מ'לקט יושר' המובאים בהערותיו של גידמן מובאים המנהגים בשם הרב ישראל איסרליין (מהרי"א). מהרי"ל הוא הרב יעקב הלוי בן משה מולין (Moellin), [1360-1427] הידוע גם בשם המר"י סגל או מהרי"י מולין. ראו: ספר מהרי"ל, מנהגים של יעקב מולין, מהדורת שלמה שפיצר, מפעל תורת חכמי אשכנז, ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ט.

13 במסה על מנהגי פורים במהלך הדורות מובא מנהגו זה של ר' ישראל איסרליין, ואולם במקום 'היאך [היאך] מצינו' אנו קוראים בלשון המחבר: 'הנה אחת החידות ששאלו היכי תימצי ביצה של', ומכאן ואילך מוצגת החידה כלשונה, ומובא הפתרון בלשונו, אם כי הקטע מסתיים במילים 'מותרין באכילה' במקום 'מותרין בלילה'. ראו: ש' אשכנזי, דור דור ומנהגיו, תל-אביב: דון, 1977, עמ' 112, הערה 43. וכן ראו בספר: שאלות ותשובות ר' ישראל מברונא, מהדורת משה הרשלר, ירושלים: הוצאת תפארת תורה, תש"ך, סימן קמט, עמ' צה. שם מובאת שאלת-חידתו של ר' ישראל איסרליין, אך השאלה נפתחת בתיבות 'היכי משכחת', שפירושן: איך אתה מוצא או איך תמצא.

כגון שהיה לו חולי ל"ע [לא עלינו] שצריך רימון ויש רימון בר"ה [ברשות הרבים] ויש רימון בביתו אבל הוא מחובר, בשבת נוטל איזה רימון שירצה, אבל ביו"ט אם נוטל הרימון שהוא מחובר היה [היה] מלקין אותו כיון שיכול להביא רימון מר"ה [...]

עד כאן מבוארת אפשרות הקריאה הראשונה, שעל-פיה מורה התיבה 'וכוליה' ללשון הפתיחה הברורה והמסוימת של חידות דינים, דהיינו 'היאך מצינו' ודומות לה. ועתה תבואר האפשרות השנייה, שעל-פיה לשון 'היאך מצינו' אינה אלא צורה אחת של חידת דינים דאז, והתיבה 'וכוליה' מפרפרת אפוא לצורות אחרות של משחקי תורה אלו. ולהלן מובאה על הרב ישראל איסרליין ('לקט יושר', עמ' 153):

בכל חנכה עשה קטפות¹⁴ ומקצת בחורים מן הסוגיא שלמדו תו[ספות] על חנכה, ולפעמים על דברים אחרים ואכתוב מקצתם מה שנשאר בידי, ויש לי קבלה מן הגאון זצ"ל לכתוב [התיבה מן] קטפות בזה האותיות [לאפוקי מאותן הכותבין כתבות]. המוליך או המביא גט ממדינת הים צריך אחד לצרף אליו כדי שיהא מקויים.¹⁵ זה [דלעיל] עשה הגאון ז"ל שכחתי הפירושים מן הקטפות אבל נ"ל [נראה לי] [כ]שאתה מוציא מניין [ה]גט מן הים תמצא מנין נרות חנכה חסר אחד לכך אמר צריך אחד וכו'.¹⁶ הפשט בגד ממני אז תמצא מנייני. זה עשה הגאון עלי. וזה פי[רושו] כשתטול בג"ד משמי יוזל תמצא מניין נרו"ת.¹⁷

חידות דינים בנוסח שונה אנו מוצאים ב'ספר החזון השלם',¹⁸ ובו נרשמות חמישים ושתים דוגמאות ופתרונן. מתוכן אביא שתיים מן הפשוטות שבהן.
(1) להלן הראשונה ברשימה:

'נערים שנים אחד נולד יום אחד לפני חבירו. והנולד אחריו יגיע לחיוב מצוות שהוא י"ג שנים ויום אחד, קודם שיגיע הראשון הנולד לפניו כמו חודש ימים.'

14 גידמן (לעיל הערה 7), הערה 5 רושם: 'המלה נכתבה באופנים שונים: "קטפות", "כתבות", "כטובות". על האטימולוגיה של המילה ראו: דוד גולנינקין, 'המלה "קטפות" בעברית ו"קאטאוועס" ביידיש: מקורותיה, פירושה ומקורה', סיני, 106 (סיון-תמוז תש"נ), עמ' קעה-קפג; ח' גוגנהיימר, 'קטפות, כתבות, והבלע"זים בספר מהרי"ל', סיני, 108 (סיון-תמוז תשנ"א), עמ' קעה-קפב, בעיקר עמ' קעו על 'קטפות, קטכין'; וגם ברכה פישלר, 'הלצה הבאה במליצה', לשוננו לעם, כרך 44, חוברת 2 (טבת-אדר תשנ"ג), עמ' 88-92.

15 על פי הסוגיה הנמצאת בגטין ה, ע"ב. ראו גם משנה, גטין א, א.

16 אם אתה מחסר ג' + ט' [דהיינו 9 + 3 = 12] מסכום מספר התיבה 'הים' [5 + 10 + 40 = 55] ומוסיף 1, התוצאה היא: 44, כמספר הנרות הדרושים לכל ימי החנוכה, ובכללן הנרות לשמש בכל יום [1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6 + 7 + 8 = 36; הוסף 8 שמשים [36 + 8 = 44].

17 אם תחסר ב + ג + ד [2 + 3 + 4 = 9] ממנה-משמי, יוז"ל [10 + 6 + 7 + 30 = 53], כלומר 53 - 9 = 44 שהוא מניין הנרות. את החידה הזאת עשה הרב איסרליין 'על' המחבר-המלקט בעל 'לקט יושר', הרב יוסף בן משה. ובהמשך הקטע הזה מובאות דוגמאות אחרות מסוג זה של חידות דינים.

18 ראו: ספר חזון השלם אשר חבר יעקב בן יהודה לנדא בעל האגור והוא הצעת חידות ופתרונם, וליודעי דת ודין נתנם, מהדורת משה הרשלר, ירושלים: מאזניים, תש"ך, עמ' רלה-רמד. רב יעקב

הפתרון:

אחד נולד בכ"ט באדר הראשון בשנה מעוברת. והשני נולד באדר שני א' בו. ושנה י"ג אינה מעוברת, ואם כן אותו שנולד בכ"ט באדר הראשון, צריך להמתין עד כ"ט ימים לחודש אדר בשנה י"ג. ואותו שנולד אחריו בראשון באדר השני יהיה בן מצוה באחד לאדר בשנת י"ג. כי כבר השלים י"ג שנים. כי חדשים אתה מונה לשנים. ואי אתה מונה ימים לשנים. ואם כן [זה] השלים שנותיו י"ג באחד באדר. וזה שאמרתי חדשים אתה מונה וכי הוא בפרק קמא דנדה [מעיר המהדיר צ"ל דנזיר ז ע"א] ובפ"ק [ובפרק קמא] דמגילה [ה ע"א] [עמ' רלח].

(2) ולהלן החידה מספר 20 (סעיף כ'): 'יש דבר אם הוא של גוי מותר לאכלו, ואם הוא של ישראל אסור לאכלו'.

הפתרון: 'הוא פת של ישראל בלי הכשר התנור, ואם הפת של גוי מותר [מעיר המהדיר עבודה זרה לו ע"א] [עמ' רמ].

במבוא למחקר על הפואטיקה של הציטוט בסיפורת האירופית מבחין מייאר בין 'מובאה קריפטית' ובין 'שאיילה חסויה'.¹⁹ מובאה קריפטית מתבררת רק ליודעי ח"ן ושמה רק לחוקרים, על כן יש בחיפוש אחר הציטוט הגנוז ממשחק המחבואים, ותכלית המשחק אפוא היא להשלים את המובאה כי רק לאור המובאה השלמה אמורה היא למלא את תפקידיה האמנותיים. לגבי הקטגוריה השנייה, 'השאיילה החסויה', חשיפתה אינה מעניקה לחושף-לקורא הנאה אסתטית, כי אם עונג פילולוגי בלבד. יש לתהות אם לשייך את מרכיבי המשפט שנדונו ובוארו לעיל לקטגוריה הראשונה או השנייה, אך קצרה היריעה כאן לשקול ולטרוח גם בסוגיה תאורטית ומעשית זו.

ברוך לנדא פעל בחלק השני של המאה החמש-עשרה. ראשיתו באשכנז ולאחר מכן עבר לאיטליה, והפיץ בה ממשנתם של גדולי אשכנז (ראו: *Encyclopedia Judaica*, vol. 7, p. 408).
19 וזו לשונו של מייאר (לעיל הערה 4), עמ' 7: 'Cryptic quotations remain hidden for the average reader and reveal themselves only to connoisseurs. In the case of the cryptic quotation we are dealing less with simple concealment than with an outright game of hide-and-seek. The point of the game is to discover the quotation, for only by being discovered can it achieve its specific effect. Between the conspicuous and the cryptic quotation there is, therefore, no difference of category but only of degree. Categorically [...] either kind of quotation differs from the hidden borrowing, for the discovery of the latter may result in a certain philological satisfaction but no aesthetic delight' לקורא הממוצע ומתגלות לידענים מובהקים בלבד. בסוגיית הציטטה החסויה יותר משאנו דנים בכיסוי פשטני עניין לנו במשחק מחבואים נגלה. תכליתו של המשחק אינה אלא לחשוף את הציטטה כי רק בחשיפתה עשויה היא למלא את תפקידה הסגולי. יוצא אפוא שההבחנה בין שני סוגי הציטוט – הפשטני והחסוי – אינה קטגורית-מהותית, כי אם שוני במעלה בלבד. אבל קטגורית שונות דרכי הציטוט מן השאלה הכמוסה, כי בגילוי האחרונה אמורים להגיע לסיפוק פילולוגי מסוים אך לא לעונג אסתטי).